

Malik QULİYEV

Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, professor
Ünvan: Bakı, Yasamal rayonu, Ələsgər Ələkbərov 7

MUĞAM SƏNƏTİNDƏ TAR ALƏTİNİN ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

***Xülasə:** Məqalədə musiqi ifaçılıq sənətində Azərbaycan milli musiqi aləti olan tarın rolu nəzərdən keçirilir. Müəllif tarı solo və müşayiət funksiyası daşıyan alət kimi xarakterizə edir. Ənənəvi muğam ansamblının tərkib hissəsi olan qavaldan ifa edən xanəndə (vokal), tar və kamança çalanlar muğam dəstgahının musiqi inkişafında aparıcı rol oynayırlar.*

***Açar sözlər:** Azərbaycan, muğam, tar, solo, ansambl*

Tar – şifahi ənənəli musiqi irsində, xüsusilə muğam ifaçılığında əsas musiqi alətidir. Solo ifaçılıqla yanaşı, xanəndəni müşayiət edən sazəndə ansamblının tərkibində aparıcı alət hesab olunur. Müasir dövrdə tar ifaçılığında bu ənənə qorunub saxlanılır və nəsil-dən-nəsilə ötürülür.

Muğam sənətində tar bir neçə funksiya daşıyır. Bu baxımdan, instrumental muğam ifaçılığında tarın solo alət və vokal-instrumental muğam ifaçılığında müşayiətedici alət kimi iki funksiyası önə çıxır. Azərbaycan milli musiqi irsində geniş inkişaf etmiş solo ifa ilə yanaşı, müxtəlif tərkibli ansambl çalğısına da böyük yer verilir. Onu da qeyd edək ki, xalq çalğı alətləri üzrə ansambl ifaçılığı zəngin ənənələrə malikdir.

Müxtəlif musiqi alətlərindən ibarət ansamblar haqqında ilk məlumatı maddi mədəniyyət abidələrindən, miniatürlərdən, qayaüstü rəsmlərdən, Şərq klassiklərinin traktatlarından, bədii əsərlərdən alırıq. Xalq çalğı alətlərindən ibarət instrumental ansambların ifaçılıq ənənələri qədim dövrlərdən Şərq xalqlarının nəzəri musiqi traktatlarında, poeziyada öz təcəssümünü tapmışdır.

Orta əsrlərdə ansambların tərkibi o dövrdə xalq içərisində çox geniş yayılmış çalğı alətlərindən qanun, rud, ud, çəng və başqa alətlərdən ibarət idi. Daha sonralar bəzi musiqi alətlərinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq ansambların tərkibi dəyişmişdir.

Xalqımız arasında geniş yayılmış ansambl növlərindən biri sazəndə ansamblıdır. Elmi ədəbiyyatda və məlumat kitablarında sazəndələr - Azərbaycanda, Gürcüstanda, İranda və başqa Şərq ölkələrində (bu ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılar arasında yayılması nəzərdə tutulur.– M.Q.) xalq instrumental ansamblı kimi göstərilir ki, bu ansambl tar, kamança və qavaldan ibarətdir (qaval çalan eyni zamanda xanəndədir).

Sazəndə sözünü həm milli simli alətlərdə (tar, kamança) çala bilən musiqiçiyə, həm də tar, kamança, qaval musiqi alətlərindən ibarət ansambla aid etmək olar. Beləliklə, xanəndə sənətinin təşəkkülü ilə bərabər sazəndə sənəti də böyük inkişaf yolu keçmişdir.

Xanəndə və tar, kamança, qavaldan ibarət olan vokal-instrumental muğam ansamblında tar aparıcı əhəmiyyətə malik olub, ansamblın digər ifaçılarını bir tərəfdən xanəndəni, digər tərəfdən kamançanı istiqamətləndirir və ümumi əlaqələndirici rol oynayır. Bu kimi muğam ansamblının repertuarını muğam dəstgah, zərbi muğam, rəng və təsnif kimi janrlar təşkil edir və bu janrlara aid musiqi nümunələrini sözün həqiqi mənasında xanəndə və sazəndə ansamblının birgə yaradıcılıq məhsulu hesab etmək olar.

XVI-XVII əsrlərdə xanəndə və sazəndələrin repertuarını şifahi ənənəli professional musiqi nümunələri – muğam dəstgahları, xalq musiqi nümunələri və təsniflər təşkil edirdi. Deməli, göstərdiyimiz janr nümunələrinin yaranmasında, formalaşmasında sazəndə sənətçiləri mühüm rol oynamışlar. Yüksək ixtisaslı virtuoz sənətkarlar olan sazəndə və xanəndələrin möhkəm yaradıcılıq ünsiyyəti nəticəsində çoxsaylı şifahi-professional musiqi inciləri – muğam dəstgahları, kiçik həcmli muğamlar, zərbi-muğamlar, təsnif və rənglər, dərəməd və diringilər, lirik xalq mahnıları yaranmış, xalqımız arasında yayılmış, onların dərin rəğbətini qazanmışdır.

XIX əsrin sonlarından başlayaraq muğam ifaçılığında yeni bir istiqamət – instrumental muğamların ifası geniş yayılmağa başladı və bununla da tarda solo ifaçılıq ənənələri yaranmağa başladı. Tarzənlərin yaradıcılığında yeni bir fəaliyyət sahəsi – solo ifaçılıq sahəsi meydana gəldi və uğurla inkişaf etdirildi. Bu gün görkəmli tarzənlərimizin ifasında məharətlə səsləndirilən instrumental muğamlar bunu təsdiq edir.

XX əsrin əvvəllərindən bu günə qədər sazəndə dəstələri geniş ifaçılıq fəaliyyətindədirlər. O öz tərkibini dəyişməmiş bir kamera ansamblıdır. Onu da deyək ki, sazəndə dəstəsi əsrlər boyu yaranmış ənənələri bu gün də qoruyub saxlayır. Bu peşəkar xalq musiqiçiləri öz sənətkarlığı ilə illər boyu əhali arasında geniş nüfuz qazanıblar.

Dahi bəstəkar və musiqişünas Üzeyir Hacıbəyli xanəndə və sazəndə dəstəsinin üzvlərini xarakterizə edərək yazırdı: “Baxüsus xanəndə bir çox şeir, qəzəl və təsniflər hifzində saxlamalıdır; tar çalan dəxi dəstgahların yollarını yaxşıca bilməlidir ki, xanəndəyə “rəhbərlik” etsin, yəni xanəndə bir “guşə”ni oxuduqdan sonra onun dalınca gələn guşəni çalıb xanəndəni qızıdırısın, kamançaçı isə əksərən tar çalanın dalınca gedir; xanəndə gözəl səsə malik olub ustadanə təğənni etməkdən əlavə bir də “zərb” alətindən olan “qaval”ı da ustalıqla çala bilməyə borcludur ki, “rəng” və “təsniflər”ə keçdikdə “bəhr” tuta bilsin” [1, s. 216]. Ü.Hacıbəyli yuxarıdakı sözlərlə xanəndənin, eləcə də sazəndə dəstəsinin vəzifələrini, funksiyalarını olduqca məntiqli surətdə izah

etmişdir.

Sazəndələr bütün dövrlərdə xanəndələrlə çıxış etmişlər. Onu da deyək ki, sazəndələrin müşayiət işində çox geniş və zəngin yaradıcılıq imkanları təcrübəsi olmalıdır. Onlar xanəndənin ifaçılıq üslubunu dərinləndirən, ona böyük sərbəstlik verən, xanəndəni ruhlandırان sənətkarlar kimi tanınmışdır.

Muğamlarımızın vokal ifasını müşayiət zamanı tarzən və kamança çalanın üzərinə böyük məsuliyyət, böyük yaradıcılıq vəzifəsi düşür. Bunun üçün də tarzən və kamança çalanın müşayiətçilik texnikasının nəzəri və praktiki məziyyətləri haqqında dolğun məlumatı olmalıdır. Sazəndələr xanəndə yolunu, bir növ, “ışıldandırmagı” bacarmalıdır.

Xanəndəni müşayiət edən zaman sazəndələr qısa, aydın, rəvan çalmağı bacarmalı, öz ifaçılıq texnikasına, uzun gəzişmələrə meyl göstərməməli, rəng və təsniflərin lazım olan məqamda ifasını icra etməlidir. Beləliklə, sazəndələr xanəndəni sakit oxumağa sövq etməli, onu oxutmağa həvəsləndirməli, bir sözlə, xanəndənin nəbzini, ürəyini gözəl duymalıdır. Ustad sazəndələr olan yerdə xanəndə heç zaman yad nəfəsləri, yad xalları vurmaz, şəffaf Azərbaycan muğamı ifa edər.

Müşayiətçi çaldığı tarın və kamançanın texniki vasitələrinə yiyələnməklə bərabər, muğam sahəsində geniş bilik və məlumata malik olmalıdır. O, rəng və ya diringini, təsnif və dəramədləri muğam dəstgahlarının hansı yerində icra etməsini vaxtı-vaxtında hiss etməli və bilməlidir. Çalğıçı xanəndəni müşayiət edərkən ən ümdə cəhət odur ki, onunla ansambl yaratmalıdır.

Sazəndə dəstəsində tar aparıcı rol daşıyaraq, məsələn, muğam oxunarkən vaxtılı-vaxtında, yerli-yerində yol göstərir, xanəndənin oxuduğu musiqi cümlələrinə, avazlarına, nəfəslərinə çalğı ilə cavab verir, bəzən bu cümlələri tamamlayır, yəni oxunacaq melodik cümlələri bir növ çalğıda yada salır, muğam dəstgahının hissə və guşələrini nizamlayır. Beləliklə, sazəndə çalğısı xanəndəyə çox lazımlı və onu bir növ oxutduran amildir. Sazəndə ansamblı əgər xalq musiqi nümunələrini ifa edərkən birsəli çalırsa, xanəndənin ifasında muğamı müşayiət edərkən, yeri gəldikcə, harmonik akkordlardan, polifonik boyalardan, xüsusən səsaltı polifoniyadan geniş istifadə edir. Tarzən və ya kamança çalan alətin qeyri-bərabər temperasiyalı səslənmə xüsusiyyətlərini, texniki imkanlarını dərinləndirən bilməli, bu alətin səslənməsinə məxsus olan incə ifadə vasitələrindən ustalıqla istifadə etməyi bacarmalıdır.

Sazəndə dəstəsində ənənəyə görə, mayə və ondan sonra gələn muğam şöbələri arasında təsnif, rəng və ya diringi ifa olunur. İfaçı öz istəyinə görə bu və ya digər şöbədə sonra gah rəng, gah da təsnif ifa edə bilər və ya bunlarsız da keçinə bilər. Bu cür ifaçılıq sərbəstliyi yalnız muğama xas olan xüsusiyyətlərdir. Hər bir muğamın şöbə və guşələrində yeni xallar işlətməli, zərgər dəqiqliyi ilə onlara bəzəklər vurmalı, çalğıları fərdi ifaçılıq üslubu ilə fərqlənməlidir. Sazəndə dəstgahı ümumi halda deyil, guşələri, xırdalıkları, qohumluq fərqi ilə bilməlidir.

Hər bir ustad tarzənin öz üslubu, öz dəst-xətti, öz yolu var. Onların ifaları muğamın və ya zərbi-muğamın daxili aləmini, melodik və ritmik cəhətlərini ustalıqla açmalıdırlar. Bəzən tarzən cavan xanəndələrə öz bəm səsləri ilə oxuyaraq müəyyən guşələri, keçidləri başa salmalı və öyrətməlidir. Beləliklə, sazəndə dəstəsinin əsas məqsədi muğamları dəstgah şəklində, dolğun çala bilməsidir. Dəstgah çalarkən ixtisarlara yol verməməli, muğam şöbələri baxımından, dəstgahı maraqlı rəng, dərəməd, diringi və təsniflərlə zənginləşdirməlidir.

İstedadlı tarzənlər Mirzə Sadıq Əsədov, Məşədi Zeynal, Şirin Axudov, Məşədi Cəmil Əmirov, Mirzə Fərəc, Qurban Primov, Mansur Mansurov, Bəhram Mansurov, Əhməd Bakıxanov, Hacı Məmmədov, Həməzə Əliyev, Əhsən Dadaşov, Həbib Bayramov, Ramiz Quliyev, Kamil Əhmədov, Həmid Vəkilov və başqalarının ifaçılıq qabiliyyətləri həmişə dinləyicilərin hüsn-rəğbətini qazanmışdır. Onlar muğamlarımızın mahir biliciləri, ifaçıları və pedaqoqları kimi geniş fəaliyyət göstərmiş, muğam janrının bədii-estetik dəyərinin üzə çıxması, yetişməkdə olan gənc musiqiçilər nəslinə çatdırılması üçün əllərindən gələni əsirgəməmişlər.

Onu deyək ki, XX əsrin 30-cu illərində sazəndə ansambllarından başqa, çoxtərkipli xalq çalğı alətləri ansamblları və xalq çalğı alətləri orkestri də fəaliyyətə başlamışdı. İstər hər hansı tərkibli ansamblda, istərsə də xalq çalğı alətləri orkestrində tar və kamança aparıcı alətlər sayılırdı. Muğam dəstgahlarının ifası zamanı isə xanəndələrin oxuduğu muğam şöbələrini ancaq tar və kamança müşayiət edirdi.

Sazəndələrin yaradıcılığını öyrəndikdə belə qənaətə gəlmək olar ki, onların ifaçılıq sahəsində yaradıcılığı olduqca ciddi qanuna tabedir, özlərinin ənənəvi kanonik forması var. Onlar öz yaradıcılıq ənənələrini, repertuarlarını emosional ifaçılıq vasitələrini nəsil-dən-nəsilə demək olar ki, dəyişilməmiş şəkildə, improvizə ünsürlərini istisna etməklə olduğu kimi ötürürlər. Lakin bu kanonik formalar, üsullar, təsdiq olunmuş ənənələr hər bir ifaçının yaradıcı fantaziyası ilə zənginləşir. Sazəndələrin ifaçılıq mədəniyyəti öz sadəliyi, tez qavranılması, dinləyiciyə təsiri və özünəməxsus fərdiliyi ilə seçilir. Sazəndə muğam və ya zərbi-muğam ifa etmək üçün ona lazım olan bütün vasitələrdən istifadə etməyi bacarmalıdır. İfaçılıq texnikası ilə əlaqədar onda nüansları, dinamikası, melizmləri və s. ifadə vasitələrini işlətməlidir. Sazəndələr heç vaxt texnikaya ayrıca bir məqsəd kimi baxmamış, onu dinləyici marağı xatirinə tətbiq etməmişdir.

Əfrasiyab Bədəlbəyli “Musiqi lüğəti”ndə dəstgahı belə xarakterizə edir: “Dəstgah” müəyyən muğam tərkibinə daxil olan bütün şaxələr, rənglər və təsniflərin küll halında məntiqi inkişaf qaydası üzrə mütəşəkkil məcmusudur” [2, s. 36].

Dəstgahda çoxmiqdarlı instrumental və vokal-instrumental hissələr bitkin, təkmilləşmiş bir sistemdə birləşdirilir. Hazırda musiqi irsimizdə geniş yayılmış muğam dəstgahlar kamil formaya mənsubdur. Onlar çoxşöbəli və çoxguşəli əsərlərdir.

Silsilə şəkilli muğam dəstgahlarının yaranmasında və inkişafında sazəndə və

xanəndələrin xüsusi əməyi olmuşdur. Onlar necə deyərlər, bəstəkarlıq yaradıcılığına malik olmuş, muğam dəstgahlarının ifası üçün hətta qayda-qanun yaratmış, onları ənənəyə çevirmişlər.

Muğam dəstgahlarının əvvəlində ifaçılar tədricən, ardıcıl olaraq virtuoz instrumental üsluba meyl göstərilərsə, ifaçılıq üsullarından kompleks şəkildə, mürəkkəb yollarla istifadə edirlərsə, texniki cəhətdən məhz xanəndə ilə bir növ “yarışırlar”. Sazəndələrin təsiri nəticəsində kulminasiya şöbələrində isə artıq xanəndə partiyası fəallaşır, instrumental partiyanın texniki üsullarını (müxtəlif növlü zəngülələri, passajları, virtuozluğu, ifadə vasitələrini) vokala tətbiq etməyə çalışırlar. Bu texniki yolları xanəndələr işlətmək üçün sazəndələr əsasən orqan punktu saxlayırlar. Bu üsulla onlar xanəndə üçün bir növ sakit tərzli fon yaradırlar.

Müasir sazəndə və xanəndələr də öz sələflərinin yaradıcılıq ənənələrini davam etdirərək xalq və şifahi ənənəli peşəkar musiqi irsini respublikamızda həmçinin, xarici ölkələrdə təbliğ edir və öz yaradıcılıq istedadlarına görə mahnı, təsnif, dərnaməd, rəng, diringi kimi nümunələr yaradırlar. Beləliklə də, bu musiqilər ifaçılıq sənətini yaradıcılıqla əlaqələndirirlər.

Sazəndələr tar və kamançanın geniş çalğı imkanlarını, onların universal musiqi alətləri səviyyəsində durduğunu artıq çoxdan sübuta yetirmişlər. Onlar muğamların daxili mükəmməliyini daim artırmağa çalışırlar. Eyni zamanda hər hansı muğamı səsləndirərkən həmin muğama xas ecazkar lirizm, məntiqi rabitə, daxili vəhdət və ardıcılıq dinləyicidə heyrat doğurur. Bu ənənə bu gün də ifaçılar tərəfindən davam etdirilir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Hacıbəyov Ü. Ə. Əsərləri. II cild. B.: AEA-nın Nəşri, 1965, 408 s.
2. Bədəlbəyli Ə. B. İzahlı monoqrafik musiqi lüğəti. B.: Elm, 1969, 248 s.

Малик КУЛИЕВ

Доктор философии по искусствоведению, профессор

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ МУЗЫКАЛЬНОГО ИНСТРУМЕНТА ТАР В МУГАМНОМ ИСПОЛНИТЕЛЬСТВЕ

***Резюме:** В статье рассматривается роль азербайджанского национального музыкального инструмента тар в мугамном исполнительстве. Автор характеризует тар как сольный и аккомпонирующий инструмент. В составе традиционного мугамного ансамбля, состоящий из ханенде (вокалист), играющего на гавале, тариста и кеманчиста, тар выполняет ведущую роль в музыкальном развитии мугамов дастгах.*

***Ключевые слова:** Азербайджан, мугам, тар, соло, ансамбль*

Malik GULİYEV

PhD of arts, professor

**THE ROLE AND IMPORTANCE OF THE MUSICAL INSTRUMENT
OF TAR IN MUGHAM PERFORMANCE**

***Summary:** The role of the Azerbaijani national musical instrument of tar in mugham performance is considered in the article. The author characterizes the tar as a solo and accompanying tool. As part of the traditional mugham ensemble, consisting of khanende (vocal) and national instruments gaval, tar, kamancha, tar plays a leading role in the musical development of mughams dastgah.*

***Key words:** Azerbaijan, mugham, tar, solo, ensemble*